

**ÂL-İ 'İRÂK
(HÂREZM'DE SÂMÂNİLERE TÂBİ YÜZ YILLIK BİR
İKTİDAR HAKKINDA YENİ BİR ARAŞTIRMA)¹
ÂL-E 'İRÂQ
(A NEW RESEARCH ABOUT KHWÂRAZM IN THE CENTURY OF
AUTHORITY OF SÂMÂNİDS)**

Doç. Dr. Cevâd HERAVÎ
İslâmî Âzâd Üniversitesi
mr.javadheravi@gmail.com

Çeviren
Arş. Gör. Aykut ÖZBAYRAKTAR*
Amasya Üniversitesi
aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr

Özet

Şimdiye kadar Hicrî III-IV. yüzyıllarda, Hârezm'in tarihsel siyasî değişimlerinin berrak bir tahlili yapılmamıştır. Bazı araştırmacılar antik çağdan Âl-i Me'mûn iktidarına kadar tüm siyasî hanedanları, hatalı bir şekilde Hârezmşâhlar diye isimlendirmiş ve onları antik Âl-i Âfrîğ hanedanının devamı kabul etmişlerdir. Bu yüzden Âl-i Âfrîğ ve Âl-i 'Irâk'ı tek bir hükümet saymışlardır. Ancak bu konuya

¹ Heravî, Cevâd (2013). "Âl-i 'Irâk (Pejûşehî Tâze der Yek Karn-ı Hâkimiyet-i Tâbi'-i Sâmânîyân ber Hârezm)". *Târîh-i Temeddun-i İslâmî*. C. 45, S. 2, Sonbahar ve Kış, s. 107-116.

Makalenin orijinal künyesi için bk.:

جواد هروی، آل عراق (پژوهشی تازه در يك قرن حاکمیت تابع سامانیان بر خوارزم). تاریخ تمدن اسلامی، سال چهل و پنجم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، صص ۱۱۶-۱۰۷.

* ORCID: orcid.org/0000-0001-9804-7875

dair birçok tarihî belirsizlik söz konusudur. Kaynaklara dayanan bir analiz ile bu iki hanedanı bir olarak kabul edemeyiz. Görünüşe göre; bu hata kendileri için Abdullah ve Mansûr İslamî isimlerini seçmiş olan Âl-i Âfrîğ'in son yöneticilerinin H. III/M. IX. asrın yarısından sonra, Horâsân'da Tâhirîler hükümetinin devrilmesi ve Saffârîler Devletinin kurulması ile sonuçlanan karışıklıklara aktif şekilde katılmalarından kaynaklanmaktadır. Sâ mânîler-Saffârîler mücadelelerinde Saffârîlerden yana olan bu kişiler, Sâ mânîlerin zafer kazanmasından sonra ortadan kaybolmuşlardır. Sâ mânîler ise 'Irâk b. Mansûr adlı bir şahsı Hârezm'in hükümdarlığına tayin etmişlerdir. Anlaşılan o ki; 'Irâk b. Mansûr, Âl-i Âfrîğ ile herhangi bir irtibata sahip değildi. Hükümeti ise Hârezm'de Sâ mânîlere tâbi olarak kurulmuştu ve Hârezmşâh unvanıyla isimlendiriliyordu. Bu nedenle Hârezm'de bir asır devam eden Âl-i 'Irâk Hârezmşâhları hükümeti, Âl-i Âfrîğ ve Âl-i Me'mûn Hârezmşâhları arasında geçiş evresi olarak kabul edilebilir. Elinizdeki makale; ilk defa olarak bu tarihî dönemin hâdiselerini delilleriyle tahlil etmek çabasıdır.

Anahtar Kelimeler: Âl-i Âfrîğ, Âl-i 'Irâk, Âl-i Me'mûn, Hârezm, Hârezmşâhlar, Sâ mânîler.

Abstract

So far, no clear analysis of political events in Iran in the context of Khwarazm in the third and fourth centuries AH/ tenth century has been achieved. The mistake, the political families of the ancient rule of the Al-Ma'mun, the continuity of all the ancient Al Afrygh are enumerated. So Al- Afrygh and Al-Iraq also have as a rule! While there is an aura of historical ambiguities, not a citation attempt to first analysis, this was one of the family. The basic cause of this error is that the last rulers of the Islamic name Abdullah Mansour Ibn Abdullah Al Afrygh chose, apparently after the mid-third century AH/ ninth century, the government collapsed in chaos Taherids and stabilize Saffarids state in Khorasan were active. These during the conflict, because of political bias Saffarids, fight and overthrow Samanids were defeated. He apparently had no connection with Al AFrygh, the government established the Samanids on Khwarazm in citizenship (along with three of his successor) with Kharazmshah established. Thus, based on historical data, a hundred-year Khwarazm Kharazmshahian Al Iraq, rule can be between Al-Ma'mun's rule and Al Afrygh Kharazmshahian. This papers, to analyze the events documented in this section of the history.

Keywords: Large Khurasan, Al Afrygh, Al Iraq, Al Ma'mun, Samanids.

Giriş

Eski Hârezm; İslam'ın ilk asırlarında, Büyük Horâsân'ın önemli kültür ve medeniyet merkezlerinden biri olup; her vakitte siyasî, kültürel ve ekonomik değişimlere maruz kalmıştır. Ehemmiyetine rağmen; Hârezm'e dair bilgiler, yok denecek kadar azdır (Tolstov: 1386: 316). Bu nedenle İslam'ın ilk yüzyıllarında Hârezm'in siyasî durumunun anlaşılmasıyla ilgili birçok belirsizlik mevcuttur. Bu makale; Âl-i 'Irâk'ın Sâ mânîlerin desteğiyle yeni gelişen bir iktidar olarak ortaya çıkışını, Âl-i Âfrîğ'in düşüşünü ve H. III. asrın ikinci yarısında Hârezm'in siyasî hadiselerini incelemeye çalışmaktadır. Ortaya konan bilgiler, muasır araştırmalara ve müellifin tarihsel referanslara dayanan çıkarımlarından elde edilmiştir.

Araştırmacıların Âl-i 'Irâk'a dair ortaya koydukları dört farklı bakış açısı aşağıdadır:

1. Araştırmacıların bazıları; Âl-i Âfrîğ'in hakimiyet devresini M. 305-995 (H. 385) yılları arasında ve devrilmelerini Âl-i Me'mûn vasıtasıyla kabul etmektedirler (Bosworth, 1985: I, 743). Bu araştırmacıların perspektifinden; Âl-i 'Irâk'ı esasen ayrı bir iktidar olarak sayamayız. Bu grup; Âl-i Âfrîğ hanedanı mensuplarından birinin 'Irâk adına sahip olduğunu, Hârezm'de tartışmasız bir güç elde ettiğini ve ondan sonra gelen Âl-i Âfrîğ silsilesinin Âl-i 'Irâk diye adlandırıldığını kabul etmektedir (Ez-kâyî, 1377: 146). Elbette bu nazariye, tarihsel kanıtlarla tutarsızdır.

2. Araştırmacıların diğer bir grup; Âl-i Me'mûn ve Âl-i 'Irâk'ı bir düşünmektedirler (Zâmbâur, 1356: 316). Bu görüş de tarihsel verilerle çelişmektedir.

3. Araştırmacıların birkaçı; aslında Âl-i Âfrîğ adında silsilenin varlığından tereddüt etmekte ve onun Âl-i 'Irâk hükümdarlarının zihninde yaratılmış olduğunu düşünmektedirler (Federov, 1381: 319).

4. Bu makalenin bulgularına göre; Âl-i 'Irâk; Ceyhûn Nehrinin doğusundaki ve Hârezm Gölünün güneyindeki Kâs şehrinde, Emir İsmail Sâ mânî'nin desteğiyle kurulan yeni bir iktidar idi. Âl-i 'Irâk hükümdarları Ceyhun Nehrinin batısında, Gurgânc merkezli Arap yöneticiler (ki sonrada Âl-i Me'mûn diye tanındı) ile beraber idare

teşkil eden İranlılar idiler. Onların siyasî varlığı, Sâmânîler iktidar ve devlet sahibi olduğu müddetçe devam etti. Fakat Sâmânî siyasî müesseselerinin ve bürokrasisinin zayıflaması ve Karahanlıların Mâverâünnehir'e saldırması üzerine Hârezm'de de iktidar peşinde olanlar ve askerî komutanlar mücadeleye başladılar. Sâmânîlerin yıkılmasıyla Âl-i 'Irâk iktidarı da devrildi. Makalenin devamında, tarihsel kanıtlara dayanarak bu nazariye incelenecektir.

I- Tâhirîler İktidarının Yıkılmasından Sonraki Karışıklıklar ve Hârezm

Tâhirîler zamanında Hârezm, Nîşâbûr'un haracgüzârı idi (İbn Hurdâdbih, 1370: 31). Hatta Abdullah b. Tâhir'in ve Muhammed b. Tâhir'in garantörlüğü altında Hârezm'de ve Merv'de hüküm süren Mansûr b. Talha b. Tâhir b. Hüseyin (Hekîm-i Âl-i Tâhir) isimli bir idareciden söz edilmiştir (İbn Nedîm, 1366: 192). Görünüşe göre; kaynaklar onu Âl-i Âfrîğ'in en son mensubu Mansûr b. Abdullah ile karıştırmışlardır. Sonuçta bu devir hadiselerinin tamamı arasında yeni bir bağlantıya ulaşmışlar ve bu Mansûr'u hem Âl-i Âfrîğ'in en son mensubu hem de Âl-i 'Irâk'ın müessis atası (yani Mansûr b. Abdullah) kabul etmişlerdir. Bîrûnî (1363: 58), bu intisaba işaret eden müelliflerden biridir. Tesadüf sonucu her ikisi de Hârezm'de hükümdarlık yapmış bu iki şahıs, birbirinden tümüyle farklıdır. Bu nedenle Tâhirîler dönemindeki Hârezm hadiseleri, iyi bilinmez olup; eski tarihçilerin ve çağdaş araştırmacıların kafa karışıklığına yol açmıştır.

H. 259 yılında, Tâhirîlerin devrilmesinden sonra, Horâsân'da yeni siyasî ve askerî müddeîler ortaya çıktılar. Tâhirîlerden sonra kendilerini bütün Horâsân'ın için hükümdar kabul eden Saffârîler, Hârezm'in de dahil olduğu muhtelif eyaletlerde egemenlik kurmak noktasında diğer müddeîlerle mücadeleye giriştiler (Ekberî, 1377: 236). Aynı dönemde Hârezm'de de vaziyeti ve tarihçilerin kafasını karıştıran bazı siyasî gelişmeler meydana geldi. Hârezm Hâkimi Hüseyin b. Tâhir Tâî isimli biri, Buhara'ya musallat oldu; insanları öldürmek ve malları talan etmek suretiyle şehirde emniyetsizliğe sebebiyet verdi (Nerşahî, 1363: 106). Emir İsmail Sâmânî, biraderi Nasr tarafından Hüseyin b. Tâhir'i bastırmak üzere gönderildi ve onu mağlup etti. Bu zafer, Sâmânîlerin Horâsân'daki ilk başarısı idi

(Taberî, 1385: X, 6468; Nerşahî, 1363: 112). Görünüşe göre; bu devirde Hârezm ileri gelenleri Tâhirîlere sadakatlerini göstermek için birtakım girişimlerde bulunuyorlardı. H. 263 yılında, Ahmed b. Muhammed b. Tâhir adlı başka bir kişi Hârezm Valisi oldu (İbn Esîr, 1382-1383: X, 4368).

Saffârîler bu dönemde yeni iddialar peşinde Horâsân'a daldılar. Amr Leys, Muhammed b. Amr Hârezmî isimli bir adamı Hârezm'i ele geçirmek amacıyla gönderdi (Târîh-i Sîstân, 1366: 254). Fakat Muhammed b. Tâhir'in Horâsân Emirliği vekilliğini verdiği Râfi' b. Herseme; H. 272'de, Emir İsmail Sâ mânî'nin askerlerinin desteği ile Hârezm'e hâkim oldu (İbn Esîr, 1382-1383: X, 4368). Lakin H. 283 yılında Hârezm idaresi tekrar Muhammed b. Amr Hârezmî'ye geçti. Bu dönemde Hârezm hükümdarları kendilerini Hârezmşâh olarak isimlendiriyorlar ve Abbâsî halifesine itaat gösteriyorlardı (İbn Esîr, 1382-1383: X, 4368). Nihayet Râfi' b. Herseme; H. 284 yılında, Hârezmşâh Muhammed b. Amr Hârezmî tarafından idam edildi ve kellesini halifeye gönderdiler (Târîh-i Sîstân, 1366: 253).

II- 'Irâk b. Mansûr ve Sâ mânî Tâbiyeti Altında Âl-i 'Irâk İktidarının Kuruluşu

Hârezm'de yirmi yıldan uzun süren siyasî ve askerî karışıklıklar bölgedeki siyasî istikrarsızlığı ve sağlam bir hâkimiyet eksikliğini göstermektedir. Bu istikrarsızlığın temel sebebi, Hârezm'de köklü ve mahalli bir hanedan bulunmamasıydı. Sonuçta her yeni müddeî kendini Hârezmşâh olarak adlandırabiliyordu ve değişimlerin esas merkezinden uzaklığı sebebiyle Hârezm'de kendileri için geçici bir güvenli çevre hazırlayabiliyorlardı. Hârezm üzerindeki egemenlik mücadeleleri, Râfi' b. Herseme'nin yönetimde aciz kalarak Hârezm eyaletini İsmail Sâ mânî'ye teslim etmesine neden oldu (Makdisî, 1341: II, 493). İsmail de H. 284 yılında 'Irâk b. Mansûr'u temsilcisi sıfatıyla Hârezm'e gönderdi. 'Irâk b. Mansûr, Kâs şehrinde yerleşti ve Âl-i 'Irâk hanedanının temelini attı (Bîrûnî, 1343: 58; Seyyidî, 1388: 45). Bu teşebbüslerden hoşnutsuz olan Amr Leys Saffârî ise 'Irâk b. Mansûr'u bastırmak maksadıyla Mâverâünnehir'e bir sefer düzenledi; ancak başarı elde edemedi (Târîh-i Sîstân, 1366: 253).

Hârezm meselesi ve 'Irâk b. Mansûr hâkimiyeti; H. 287 yılında, İsmail Sâ mânî'nin zaferiyle neticelenen Belh Savaşında, Sâ mânîler

ile Saffârîler arasındaki mücadelenin ve muharebenin sebepleri arasındaydı. Bu galibiyet, Abbâsî Halifesi tarafından tasdik edildi (Târîh-i Sîstân, 1366: 254). Dolayısıyla Bîrûnî'nin 'Irâk b. Mansûr iktidarının Âl-i Âfrîğ hanedanının devamı olduğuna dair kayıtları doğru değildir (Bîrûnî, 1343: 58).

Hârezmşâh unvanı alan 'Irâk b. Mansûr, Hârezm'de fazlasıyla güç ve nüfuz elde etti ve fiilen istiklal sağladı. Yine de Sâ mânîlerin yüksek hâkimiyetini kabul etmişti. Ancak Sâ mânî devlet adamları ondan vergi göndermesini beklemiyorlar ve sadece bazı hediyeler almayı kâfi görüyorlardı (Hudûdü'l-'âlem, 1361: 122; Makdisî, 1361: 2/493). İsmail Sâ mânî'nin H. 295 yılında vefatı, Horâsân ve Hârezm bölgesinde, II. Ahmed ve II. Nasr Sâ mânî dönemlerinde de devam eden karışıklıklara sebep oldu. Ancak bu dönemde Hârezm bölgesinde gelişen hâdiselerin seyri bilinmez ve müphemdir. 'Irâk b. Mansûr'a dair ise kaynaklarda hiçbir haber bulunmamaktadır.

III- Muhammed b. 'Irâk b. Mansûr

Muhammed'in hangi yılda babasının yerini aldığı belli değildir; ancak onun hükümdarlığının H. 340 senesine kadar devam ettiğini biliyoruz. İktidarın 'Irâk b. Mansûr'dan Muhammed'e nasıl intikal ettiği hakkında da elimizde hiçbir bilgi yoktur. Muhammed b. 'Irâk iktidarıyla mürtebit bilgiler yalnız aşağıdaki iki haber ile sınırlıdır:

Birinci haber İbn Fadlân'dandır. O, Nasr b. Ahmed Sâ mânî (301-331) döneminde Muktedir Abbâsî tarafından Horâsân'a, Hârezm'e, Bulgarlara ve Slavlara gönderildi. Nasr Sâ mânî'nin sarayından bir mektupla Hârezm'e ulaştı. İbn Fadlân'ın kaydına göre; Hârezm'de Hârezmşâh Muhammed b. 'Irâk tarafından saygıyla karşılandı. İbn Fadlân'ın Hârezm'de mağşuş ve düzmece dirhemlerin tedavülde olduğuna dair rivayeti, Muhammed b. 'Irâk döneminde Hârezm'de ekonomik bir kargaşayı göstermektedir (İbn Fadlân, 1345: 62, 65-66).

İkinci haber; Muhammed b. 'Irâk'ın H. 308'de, Tûs bölgesinde, Sâ mânîler aleyhinde patlak veren; Deylemî askerlerin yenilgisi ve Leylâ b. Nu'mân'ın öldürülmesiyle neticelenen Leylâ b. Nu'mân İsyanının bastırılmasındaki yardımlarıyla ilgilidir (Gerdîzî, 1363: 192).

IV- Ebû Sa'îd Ahmed b. Muhammed b. 'Irâk

Hârezm'de yeni bir takvim hazırlayan Ebû Sa'îd Ahmed, büyük matematik bilgileri ve münecimler zümresinden sayılmaktadır. Bîrûnî'nin 'üstâdım' diyerek nitelediği, Batlamiyûs-ı Sâni lakabıyla meşhur, amca oğlu Ebû Nasr Mansûr b. 'Alî b. 'Irâk'ın aralarında olduğu çok sayıda bilim adamını hizmetine aldı (Bîrûnî, 1343: 263; Bîrûnî, 1386: 33). İshak b. İbrâhîm Fârâbî ise Dîvânü'l-edib diye bilinen ünlü eserini Ebû Sa'îd Hârezmşâh adına telif etti (Gerdîzî, 1363: 117).

Muhammed b. 'Irâk'ın iktidarının sonu, tıpkı II. Nûh Sâmânî'nin iktidarının sonu gibi belirsizdir. Görünüşe göre; mezhebî ve siyasî karışıklıklar bu olayda etkili olmuştur. İktidarın Muhammed'den Ebû Sa'îd'e intikali hakkında da elimizde haber bulunmamaktadır. Araştırmacılar, Ebû Sâ'îd iktidarının başlangıç tarihini 331 ila 356 yılları arasında kabul etmişlerdir (Zâmbâur, 1356: 316 ; Federov, 1381: 322 ; Bosworth, 1381: 344). Ebû Sâ'îd döneminde İslamiyet, Hazar kavimleri arasında yayıldı (İbn Esîr, 1382-1383: XI, 5036).

Bu dönemin tarihçiler ve hatta araştırmacılar tarafından tam olarak açıklığa kavuşturulamayan en önemli olaylardan biri; Nûh b. Nasr Sâmânî'nin aleyhinde, Hârezm'de patlak veren Abdullah b. Eşkâm İsyanıdır. Öyle görünüyor ki; Hârezm'deki hâdiseler ve Ebû Sa'îd'in yaklaşımı, Sâmânî emirlerinin öfkesine ve endişesine yol açmıştı. Sâmânî Emiri onu tutuklayarak hapse attı. Hârezmşâh'ın Buhârâ'daki esaretinden bahseden tek tarihsel kaynak el-Âsârü'l-bâkiye'dir (Bîrûnî, 1343: 272). Bîrûnî'nin kaydına göre; Ebû Sa'îd esaretten kurtulduktan sonra kendi payitahtına geri dönüp devlet işlerini ele aldı. Tutuklanmasının ve sonra serbest bırakılmasının nedeni bilinmemektedir; ancak görünen o ki; Ebû Sa'îd'in tutuklu olduğu sırada Abdullah b. Eşkâm isimli biri, Sâmânîler tarafından Hârezm hükümetine tayin edildi. İbn Eşkâm, Emir Nûh ile zıtlaşıp Hârezm'de isyan bayrağını kaldırıncaya Sâmânîler tarafından seçkin bir ordu onu bastırmak üzere gönderildi (İbn Esîr, 1382-1383: XI, 4961). İbn Eşkâm, Türkistân Pâdişâhı'ndan yardım talep etti; fakat Pâdişâh'ın oğlu Nûh'un yanındaydı. O da Ebû Sa'îd gibi Buhârâ'da, tutuklu idi. Nûh Sâmânî, Türkistân Pâdişâhı'na İbn Eşkâm'ı teslim etmesi şartıyla oğlunu serbest bırakacağını bildirdi. Pâdişâh teklifi

kabul etti. İbn Eşkâm ise bunu haber alır almaz vakit kaybetmeden Hârezm'den Nûh Sâmânî'nin yanına giderek ona boyun eğdi. Nûh, İbn Eşkâm'ı affetti; fakat İbn Eşkâm'ı Hârezm'in hükümetine geri mi gönderdiği yahut Ebû Sa'îd'i tekrar Hârezmşâhlık makamına mı getirdiği hususu net değildir. Belirsizlik, bu dönemde Hârezm'deki durumun ve Ebû Sa'îd'in yaptığı işlerin tam tahlil edilebilmesine engel oluyor. Özellikle bu hâdiseden sonra Nûh Sâmânî'nin iktidar günlerinde Hârezm'de meydana gelen karışıklıklara dair elimizde bir bilgi yoktur (İbn Esîr, 1382-1383: 12: 5036).

Ebû Sa'îd Ahmed b. Muhammed'in bazı meskûkâtı elimizdedir. Biri 348 senesine, yani Hârezm takviminin ıslahı dönemine aittir. Diğeri onun hükümdarlık döneminin sonlarına doğru, 366 yılında kesilmiş sikkelerdir (Bosworth, 1996: V/4: 1066). Bu iki sikkede, diğer meskûkâtın aksine Sâmânî emirlerinin isimleri zikredilmez. Muhtemelen bu durum Hârezm'in de aralarında olduğu tüm eyalet hükümdarlarını ayaklanmaya ve özerkliğe hırslandıran Buhârâ'da yaşanan değişimlerden, yeni müddeilerin zuhurundan ve Sâmânî iktidarının zayıflamasından kaynaklanıyor idi (Koçânî, 1383: 22). Bilhassa Hârezmşâh, daha önce tutuklanmasından dolayı kalbinde Sâmânîlere karşı nefret besliyordu ve fırsat bulduğu anda Sâmânî Emirinin adını hutbeden ve sikkeden çıkardı.

V- Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (Şehîd)

Onun iktidarı 366 yılında başladı ve 385 yılına, yani Âl-i 'Irâk hanedanının sonuna kadar sürdü. III. Nûh Sâmânî'nin emirliği ile aynı dönemde idi. Tarihte ondan 'şehîd' unvanıyla bahsedilmiştir (Bîrûnî, 1363: 57).

O zamana kadar Hârezmşâh unvanı, Kâs şehrinde ikamet eden Ceyhûn'un doğusunun hâkimine veriliyordu. Gurgânc (Cürcâniye) merkezli Ceyhûn'un batısının egemenliği, Âl-i Me'mûn'un müessisi Me'mûn b. Muhammed'in yetkisinde idi. Âl-i 'Irâk gerçek manada Hârezmşâhlığa ve iktidara sahip idi; ancak Horâsân'daki hadiseler ve Sâmânî hâkimiyet sahasının uç bölgelerindeki kumandanlardan bazılarının güç elde etmesi, devletin dahilî ve haricî düşmanlarının gücünü arttırmasına yol açtı. Mansûr Sâmânî'nin hükümdarlığının son bulması ve Nûh Sâmânî'nin iktidarının başlamasıyla siyasî ve askerî çatışmalar da arttı ve devlet adamları Sâmânî hükümdarına

destek veya muhalefetle kendi güçlerini ve nüfuzlarını arttırmaya çalıştılar. Buna ek olarak haricî müddeilerin faaliyetleri de evvelki problemler üzerine eklendi. Buradan hareketle Ebû 'Alî Sîmcûr ve Fâ'îk'in H. 382 senesinde, Karahanlı Buğrâ Hân-ı Türk'ü Buhârâ'ya saldırmaya tahrik etmek maksatlı teşebbüslerine işaret edilebilir. Buğrâ Hân, süratle Buhârâ'yı istila etti ve Nûh Sâmânî, Hârezm'in güneyindeki çöller bölgesine doğru kaçtı. Nûh, Ebû 'Alî Sîmcûr ve Fâ'îk'ten defalarca destek istedi; fakat ikisi de onu desteklemek bir yana, onun düşmanlarıyla birlik oldular (Fahr-ı Râzî, 1382: 177). Diğer taraftan Ebû Abdullah Hârezmşâh ve Gurgânc Valisi Me'mûn b. Muhammed, Sâmânî hükümdarını desteklemeye ve onu teselli etmeye teşebbüs ettiler. Muhtemelen Nûh, bundan dolayı onların bölgesine doğru gitti; fakat Buğrâ Hân'ın hastalanmasından dolayı Karâhânlılar Buhârâ'yı terk ettiler ve Nûh, bir kez daha Buhârâ'ya döndü. Sâmânî Hükümdarı, bu hizmetin karşılığı olarak Ebîverd'i Ebû Abdullah Hârezmşâh'a ve Nesâ'yı da Me'mûn b. Muhammed'e teslim etti ('Utbî, 1375: 104). Sâmânî Hükümdarı ile birkaç defa karşılaştıktan ve peşi sıra yenildikten sonra eski konumuna dönen Ebû 'Alî Sîmcûr, iktâları o iki kişiye teslim etmekle görevlendirildi. Ancak zamanında Sâmânî Hükümdarına yardım etmekten çekinen ve bu hediyelerin verilmesine razı olmayan Ebû 'Alî, Ebû Abdullah ve Me'mûn'dan intikam almaya çalıştı. O, Me'mûn b. Muhammed'e dostluğu sebebiyle Nesâ'yı Me'mûn'a bıraktı; ancak Ebîverd'i Ebû Abdullah'a teslim etmekten geri durdu. Bununla yetinmeyen Ebû 'Alî Sîmcûr, Hârezmşâh'ın askerlerinin ve adamlarının itibarsızlık ve zelillikle bölgeden çıkarılmasını emretti. Bu şekilde Hârezmşâh Ebû Abdullah'ın Sâmânî Hükümdarı ile yoldaşlığından neşet eden öfkesini de gösterdi ('Utbî, 1375: 104; Fûrûzânî, 1381: 74).

Bu şekilde, özellikle Hârezm ve çevresindeki vilayetlerde valiler ve askerî kumandanlar arasında şiddetli bir nefret artış gösterdi. Bu arada iktidarı ele geçirmek için her fırsattan yararlanıyor olan Ebû 'Alî Sîmcûr, başarılı olamasa da entrikalar düzenlemekten geri kalmadı. Sebüktekîn-i Türk'ün siyasî-askerî denklemler sahnesine girmesiyle Ebû 'Alî'nin konumu zayıfladı ve nihayet H. 385 yılında, Nûh ve Sebüktekîn'in birleşik kuvvetleriyle yaptığı savaşta mağlup oldu. Ebû 'Alî'nin bu muharebede yenilmesi hakkında kaynaklarda iki haber vardır. Birinci habere göre; Ebû 'Alî, mağlubiyetten sonra

Me'mûn b. Muhammed ile dostluğuna güvenerek ondan yardım almak ümidiyle Hârezm'e gitti (Gerdîzî, 1363: 374). İkinci habere göre; Ebû 'Alî, mağlubiyetten sonra Sâ mânî Hükümdarından özür dilemeye niyetlendi. Nûh da Ebû 'Alî Sîmcûr; Gurgânc'a, Me'mûn b. Muhammed'in yanına gitmesi koşuluyla özrünü kabul etti ('Utbî, 1375: 104). Her halükârda Ebû 'Alî Sîmcûr, Hârezm'e doğru yola koyuldu. Ondaki intikam almak üzere fırsat kollayan Ebû Abdullah Hârezmşâh; Ebû 'Alî, Hezâresb'e ulaştığında 2000 süvari ve piyade ile gece baskını yaptı ve onu yakaladı. Sonra Hârezmşâh, bir tellal çıkarıp Ebû 'Alî'nin destekçilerinden Hârezm'de kim kalırsa kanını dökeceklerini ilan etti. Sonuçta Ebû 'Alî'nin askerleri dağıldılar, bir kısmı Gurgânc'a kaçarak haberi Gurgânc Valisi Me'mûn'a verdiler (Gerdîzî, 1363: 374; Beyhakî, 1356: 362). Gurgânc Valisi Me'mûn b. Muhammed, bu gelişmeden haberdar edildiği zaman, Ebû 'Alî ile dostluğu sebebiyle veyahut diğer nedenlerle Hârezmşâh'a karşılık vermek için ve Ebû 'Alî'yi kurtarma bahanesiyle büyük bir orduyu Kâs'a sevk etti. Askerler, Kâs'ı bir süre kuşattıktan sonra şehri ele geçirdiler, halkından birçoğunu öldürdüler ve Emiri esîr, esîri Emir ettiler ('Utbî, 1375: 130). Ebû 'Alî'yi ihtiram ve Hârezmşâh'ı zillet içinde Cürcâniye'ye götürdüler. Me'mûn b. Muhammed, Ebû 'Alî'yi karşılamaya geldi ve ona büyük saygı gösterdi; lakin Ebû Abdullah Hârezmşâh'ı kınadı ve azarladı. Nihayet Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Hârezmşâh'ın boynunun vurulması emrini verdi ('Utbî, 1375: 130; Gerdîzî, 1363: 374; İbn Esîr, 1382-1383: XII, 5346).

Ebû Abdullah'ın öldürülmesiyle Âl-i 'Irâk'ın hükümet sahası Âl-i Me'mûn'un iktidar sahasına katıldı ve Hârezmşâhlık Âl-i Me'mûn'a geçti. Zamanın hükümetlerinden hiçbiri bunu engellemeye yönelik bir şey yapamadılar yahut yapmak istemediler. Sâ mânîlerin İrânî mahiyeti ve Firdevsî gibi bilgiler ile zıt olan Gazneli Türkleri bile Âl-i Me'mûn Araplarının Kâs şehrinin mücaveretindeki hükümeti ile muvafakat ettiler; hatta sonraları onlarla evlilik bağı kurmaya razı oldular.

Sonuç

Sonuç olarak; Hârezmşâhları müşterek soya sahip, yekpâre bir hanedan olarak kabul edemeyiz; çünkü Hârezm hükümdarlarının

inişli çıkışlı siyasî hayatı, uzun süreli siyasî birliğe engel olmuştur. Öyle ki; dağınık tarihsel haberler de Hârezm'de İrânî ve gayrı İrânî hanedanların çokluğunu ve çeşitliliğini göstermektedir. Bunun bir neticesi olarak; Hârezmşâhî hanedanları birbirinden ayırmak, ilmî tarihî analizlerle uyumlu olan, açık ve kabul edilebilir bir yaklaşım olacaktır. Mâverâünnehirli antik kökeniyle Âl-i Âfrîğ, Müslüman ve İrânî kökenleriyle Âl-i 'Irâk ve Hârezm'de yerleşmiş muhacir Arap kökeniyle Âl-i Me'mûn; Hârezm'de Türklerin hâkimiyetinden önce Hârezmşâh unvanıyla bilinmişlerdir.

Kaynakça

- Beyhakî, Ebû'l-fazl (1356). *Târîh-i Beyhakî*. (tsh. 'Alî Ekber Feyyâz). Meşhed: Dânişgâh-ı Firdevsî.
- Bîrûnî, Ebû Reyhân (1363). *el-Âsârü'l-bâkiye*. (trc. Ekber Dâna-Sireşt). Tahran: Emir Kebîr.
- Bîrûnî (1386). *et-Tefhîm li-Evâ'ili Sînâa'ti't-tencîm*. (bâ tecdîd-i nazar ve ta'lîkât-ı Celâleddin Hümâyî). Tahran: Hümâ.
- Bosworth, Edmünd Clifford (1381). *Silsilehâ-yı Cedîd-i İslâmî*. (trc. Ferîdûn Bedreî). Tahran: Neşr-i Bâz.
- Bosworth, Clifford Edmund (1985). "Âl-e Afrîğ". *Encyclopedia Iranica*. V. 1. (ed. Ehsan Yarshater). Boston.
- Bosworth, Clifford Edmund (1996). "Kharazm". *The Encyclopedia of Islam*. V. 4. Nutherland.
- Ezkâyî, Pervîz (1377). "Hânedân-ı Şâhiye-i Hârezm". *Mecelle-i İrân-Şinâht*. S. 10. Kısmet-i Evvel.
- Ekberî, Emir (1386). *Târîh-i Hükûmet-i Tâhirîyân ez-Âğâz tâ Encâm*. Tahran: Semt.
- Fahr-ı Râzî, Muhammed b. Ömer (1382). *Câmi'ü'l-'ulûm-u Setînî*. (tsh. 'Alî Âl-i Dâvûd). Tahran: Mevkûfât-ı Afşâr.
- Federov, Mikhail (1381). "Hârezmşâhîyân Benû 'Irâk ve Sede-i Çahârom". (trc. Efsâne Münferid). *Mecelle-yi Tahkîkât-ı İslâmî*. S. 1-2, s. 14-15, Tahran.

Firûzânî, Ebû'l-kâsım (1381). *Sîmcûrîyân Nohostîn-i Dûdmân-ı Türk der Îrân*. Tahran: İl-i Şâhseven-i Bağdâdî.

Gerdîzî, Ebû Sa'îd (1363). *Târîh-i Gerdîzî*. (tsh. Abdülhay Habîbî). Tahran: Dünyâ-yı Kitâb.

Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib (1361). (haz. Menûçehr Sîtüde). Tahran: Tahûrî.

İbn Esîr, 'İzzeddîn (1382-1383). *Târîh-i Kâmil*. (trc. Hamîd Rızâ Âjîr). Tahran: Esâtîr.

İbn Fadlân (1345). *Sefernâme-yi İbn Fadlân*. (trc. Ebû'l-fazl Tabâtâbâ'î). Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i Îrân.

İbn Hurdâdbih, Ebû'l-kâsım (1370). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. (trc. Hüseyin Karaçânlû). Tahran.

İbn Nedîm (1366). *el-Fihrist*. (trc. ve thk. Muhammed Rızâ Teceddüd). Tahran: Emir Kebîr.

Koçânî, Abdullah (1383). *Gencîne-i Sikkehâ-yi Nişâbûr-ı Mekşûfe der Şehr-i Rey*. Tahran: Sâzmân-ı Mîrâs-ı Ferhengî.

Makdisî, Ebû Abdullah (1361). *Ahsenü't-tekâsîm fî Ma'rifi'l-ekâlîm*. (trc. 'Alînakî Münzevî). Tahran: Müellifân ve Mütercimân.

Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed bin Ca'fer (1363). *Târîh-i Buhârâ*, (trc. Ebû Nasr Ahmed b. Nasr el-Kubâvî, telhîs Muhammed b. Züfer b. Ömer, tsh. Müderris-i Razavî). Tahran: Tûs.

Seyyidî, Mehdî (1388). *Coğrâfyâ-ı Târîhî-i Hârezm*. Tahran: Mevkûfât-ı Afşâr.

'Utbî, Muhammed b. Abdülcebbâr (1375). *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*. (trc. Ebu's-şeref Nâsîh b. Zafer Curfâdekânî, be ihtimam-ı Ca'fer Şi'âr). Tahran: Büngâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb.

Taberî, Muhammed bin Cerîr (1385). *Târîh-i Taberî*. (trc. Ebu'l-kâsım Pâyende). Tahran: Esâtîr.

Târîh-i Sistân (1366). (tsh. Muhammed Takî Bahâr). Tahran: Pedîde Hâver.

- Tolstov, Sergey P. (1339). "Bîst Sâl Hafriyât der Hârezm". *Mecelle-i Peyâmnev*. C. 2, S. 11-12, Tahran.
- Tolstov, Sergey P. (1384). *Hârezm-i Kadîm, Bezm Âverdî Diger*. (trc. Abbâs Zeryâb Hoyî). Tahran: Merkez-i Dâiretü'l-ma'ârif-i Büzürg-i İslâmî.
- Zâmbâur, Eduard R. (1356). *Neseb Nâme-i Hulefâ ve Şehrîyârân*. (trc. ve thş. Muhammed Cevâd Meşkûr). Tahran: Hayyâm.